РОЗДІЛ І
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОБЛЕМИ СВОБОДИ РЕЛІГІЇ

Олександр **САГАН**,
науковий співробітник
Інституту філософії НАН України

РЕЛІГІЯ ЯК ЧИННИК ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА

Як форми суспільної свідомості, релігія і політика не можуть не взаємодіяти, адже їх носії практично одні й ті ж. Тому взаємовплив релігії й політики існував, існує і існуватиме доти, доки ці явища будуть наявними у суспільному житті.

Який же механізм їх взаємодії, яка частка суб'єктивного і об'єктивного факторів у формуванні не лише взаємовпливу, але й у деяких випадках політико-релігійного синкретизму? Для цього нам слід насамперед з'ясувати загальні закономірності впливу структурних елементів релігійного комплексу на політичний та розглянути ці закономірності в історичній та просторовій ретроспективі.

Структурний рівень взаємовпливу

Не зупиняючись на визначенні поняття «релігія», яке достатньо широко в цьому його змістовному аспекті висвітлене в науковій літературі [Див. напр. Релігієзнавчий словник.-К., 1996], перейдемо до аналізу її складових, які тією чи іншою мірою впливають чи можуть впливати на політику. Структурно релігія має три основні елементи: релігійна свідомість, релігійна діяльність та релігійні організації. Якщо порівняти цю структуру із структурою політики, а вона включає політичну свідомість, політичну діяльність та політичні організації, то стає зрозумілим, що складові релігії й політики не можуть взаємно не накладатися.

Кожний із елементів релігійного комплексу теж структурується. Так, релігійна свідомість має два рівні - теоретичний (концептуальний зміст релігії) та буденний, повсякденний. Найбільший вплив на формування та розвиток політики має саме теоретичний рівень релігії, який формується насамперед на основі текстів Святого Письма (Веди, Трипітака, Авеста, Біблія, Коран тощо), Святого Переказу (твори отців християнської церкви, Сунна тощо), загальновизнаних книг віроповчального характеру. Теоретична релігійність є основою не лише богословських, а й майже всіх розгорнутих філософських, етичних і соціально-політичних вчень, а відтак мала прямий вплив на формування чи обгрунтування певного політичного устрою, суспільних відносин, пов'язаних з проблемою публічної влади. Зі свого боку інститути публічної влади, поряд з релігійними інституціями, утверджували сформовані стереотипи свідомості і поведінки на буденному рівні реально функціонуючої свідомості віруючих.

Не менш важливу роль у політичному житті суспільства відіграє релігійна діяльність індивідів, яка поділяється на позакультову і культову. Віруюча людина у своїй позакультовій релігійній діяльності на теоретичному (розробка, систематизація та інтерпретація ідей, пов'язаних з релігією і т.ін.) та практичному (пропаганда релігійних поглядів, місіонерська робота тощо) рівнях може впливати на хід політичного життя суспільства шляхом виконання політичних замовлень владних структур або ж критики останніх на основі релігійних доктрин. Значно менше можливостей впливати чи бути під впливом політики має культова діяльність індивідів. Проте ці впливи повністю не виключаються. В історії практично всіх релігійних напрямів відомі випадки відлучень від церкви чи секти, продиктованих перш за все політичними мотивами (наприклад, в Україні - Іван Мазепа, Михайло Денисенко). Окрім релігійної, виокремлюється також і нерелігійна діяльність віруючих, яка включає в себе їх політичну, культурну, наукову та інші форми діяльності.

Найбільш тісно взаємодіє з політичним життям суспільства третій елемент

релігійного комплексу - релігійні організації, які являють собою інституалізовану форму релігійних культових систем. Як важливі соціальні інституції, що не втратили свого значення й донині, релігійні організації покликані упорядковувати сумісне життя і діяльність людей, накладаючись тим самим на функції інституцій публічної влади. Взаємовідносини останніх із релігійними організаціями не були і не залишаються й донині однозначними. Вони можуть змінюватися від домінування певних світських суспільних інститутів і визначення саме ними особливостей розвитку релігійного чинника до повного підпорядкування світських інституцій релігійним. Ці взаємовідносини можуть бути різними. Вони залежать від конкретного часу та місця діяльності релігійних чи світських інституцій. Крім того, характер взаємовпливу політичних інституцій та релігійних організацій залежить і від типу останніх. Якщо це Церква (церковна деномінація), яка має велику кількість послідовників у певній країні, то вона може диктувати, завдяки своїм численним адептам, вигідні їм умови, в тому числі й корегувати діяльність політичних інституцій, партій. У більш складному становищі знаходяться секти та харизматичні культи, функціонування яких завжди утруднювалося (у багатьох країнах ускладнюється й досі) саме на політичному рівні. Адже органи влади змушені реагувати на тиск домінуючих релігійних інституцій. Ускладнення в діяльності, а то й репресії проти прихильників окремих церков, сект, культів в деяких випадках ставало причиною не тільки економічної, але й політичної нестабільності суспільства (наприклад, вигнання гугенотів із Франції, гоніння на іудеїв в різних країнах, переслідування уніатів в Західній Україні в повоєнні роки тощо).

Функціональний рівень взаємовпливу релігії і політики

Тісний зв'язок релігії і політики обумовлюється і тими основними функціями (а в результаті здійснення цих функцій - і певною роллю), які виконує релігія в суспільстві. А це:

Світоглядна функція, яка насамперед зорієнтована на визначенні місця і ролі людини в Богом створеному світі. Завдяки їй відбувається формування у людини певних поглядів з питання зародження і розвитку світу, людини й суспільства. Саме ця функція визначає мету життя та життєві ідеали віруючого індивіда. Сформоване за допомогою релігії у віруючої людини світорозуміння, світовідчуття, світоспоглядання, світоставлення і т.ін. може, з одного боку, спонукати цю людину вступати в конфлікт з носіями чи суб'єктами політики (державою, партією, рухом, особою), якщо останні суперечать поглядам, оцінкам і нормам релігійного індивіду чи інституції. Найчастіше це буває в умовах перебування цього індивіду (інституції) в іновірному середовищі. З іншого ж боку, найчастіше в умовах єдиновірного середовища, віруючі можуть активно впливати на структурні компоненти політики з метою поширення, зведення в ранг державних певних поглядів, оцінок норм поведінки, беруть участь у формуванні певних політичних доктрин.

Не менш важливою у політичному житті суспільства є і ***компенсаторна функція релігії***, яка пом'якшує або повністю знімає безсилля, залежність і обмеженість людського існування як у зміні об'єктивних й суб'єктивних умов буття, так і в побудові власної свідомості. Політика, функціями якої завжди були примус в інтересах окремих верств населення (іноді - всього суспільства) та задоволення владно значущих інтересів певних груп і верств населення, мусила опиратись на компенсаторну функцію релігії, яка знімала напругу соціального протистояння шляхом проповідування рівності всіх у своїй гріховності, в стражданнях, обіцяє за перенесені тут страждання щасливе і заможне життя у потойбічному світі. Важливу роль виконує також і психологічний аспект компенсації - релігія, знімаючи психологічні стреси, даючи людині впевненість у собі та певну мотивацію до життя, згладжує значною мірою соціальні конфлікти, викликані невдалою політикою, передусім у сферах суспільного життя (економічній, соціальній, культурній, національній, військовій т. ін.).

Комунікативна функція релігії дає можливість віруючим у своїй релігійній й

нерелігійній діяльності обмінювалися певною інформацією, оцінками релігійних чи позарелігійних явищ. Для політики важливим є те, що релігійне вчення пропагує братське або терпиме ставлення хоча б до єдиновірців, що є однією з умов правдивої інтерпретації отриманої інформації, позитивного сприйняття людини людиною.

Важливою для стабільного функціонування політичного життя суспільства постає ***регулятивна функція релігії***, що зорієнтована на здійснення певного управління діяльністю, поведінкою віруючих, впорядкування відносини між ними. До новітнього часу історії людства релігія практично одноосібно займалася виробленням певних норм співжиття (мораль, релігійне право) та зразків поведінки (виховання) індивідів, встановлювала систему контролю за діяльністю, заохоченням та покаранням, при потребі, віруючих, розробляла і всіляко впроваджувала у свідомість бажані мотиви діяльності членів суспільства. Саме останні й дозволяли співвідносити конкретні ситуації з певними системами цінностей, які прищеплювалися віруючим. Відтак, ця функція релігії, соціалізуючи особистість, накладається на таку ж функцію політики, яка також включає особу у складний світ суспільних відносин.

Накладаються (на основі тієї частини суспільства, яку становлять віруючі) ще й такі функції і релігії й політики, як ***інтегруюче-дезінтегруюча***. В релігії ця функція проявляється в тому, що, як правило, в межах певного віросповідання проходить інтеграція, об'єднання індивідів. Коли ж в суспільстві (соціальній групі) наявні різні конфесії, а особливо такі, що протистоять одна одній, то релігія за цих умов може виконувати й дезінтегруючу функцію, поставати навіть джерелом політичної напруженості.

Дезінтегруючу функцію релігія може виконувати не тільки у міжконфесійному протистоянні. Історія свідчить і про значну роль релігійного чинника у конфліктах, які потрясали політичні основи не лише окремого суспільства, а й спричинялися до зміни політичних систем у міжнародних чи регіональних масштабах (Реформація, національно-визвольні війни Африки тощо).

Важливу роль у розвитку суспільства виконує ***культуротранслююча функція*** *релігії*. Релігія, як і політика, є складовим компонентом загальнолюдської культури. Вона забезпечує не тільки збереження, а й розвиток окремих, найбільш близьких до релігії її галузей, зокрема архітектури, музики, книгодруку, образотворчого мистецтва, гафарства тощо. Таким чином, релігія може здійснювати передачу певної частини нагромаджуваної культурної спадщини (в тому числі і політичної культури) певного народу (цивілізації) від покоління до покоління, забезпечуючи неперервність розвитку даного народу (цивілізації). Близькими до культуротранслюючих проблем, але в своєму предметному полі і зі своєю мотивацією, займається також і політика, однією з функцій якої є забезпечення послідовності та інноваційності соціального розвитку як суспільства в цілому, так і самої людини.

Водночас мусимо відзначити й те, що релігія може виконувати не лише культуротранслюючу, а й культурозберігаючу функцію щодо окремої національної культури. Це стосується переважно світових релігій, які, зародившись і сформувавшись в певному регіоні на певних культурних традиціях, несуть в інші країни, здійснюючи релігійну експансію і нову культуру, нещадно знищуючи при цьому попередні культурні надбання, які, як правило, тісно пов'язані із іншими віруваннями. Як приклад можна навести християнізацію слов'янських народів, експансію ісламу з його забороною образотворчого мистецтва тощо.

Найтісніше від всіх вищеназваних функцій релігії з політикою пов'язана ***легітимно-розлегітимлююча***. Ця функція обгрунтовує, освячує й певною мірою узаконює (легітимізує в такий спосіб) деякі суспільні порядки й інституції (політичні, правові тощо), певні форми відносин, норми поведінки в даному суспільстві. За допомогою цієї функції релігія може давати певну оцінку суспільним (політичним, культурним, національним та ін.) явищам, формувати відповідне ставлення до них. При цьому різні конфесії можуть по-різному оцінювати одне й те ж явище. Так, Реформація по суті освятила за допомогою Святого Письма появу буржуазних суспільних відносин,

в той час як у Російській імперії Православна церква виступала проти цих відносин і всіляко захищала феодальні порядки. Розлегітимлююча роль релігії проявляється, як правило, в тих випадках, коли певна соціальна група чи навіть окрема особа перебувають в іновірній державі і ставлять собі за мету зміну існуючих порядків (інституцій, відносин) за допомогою обгрунтування на основі Святого Письма чи Святого Переказу, богословських трактатів неправомірності цих порядків (інституцій, відносин).

Таким чином, шляхом здійснення вище названих функцій, релігія виконує значну конструктивну (або деструктивну) роль у розвитку і функціонуванні політичної структури суспільства. Ця роль залежить:

- від особливостей віровчення та культу, організаційних характеристик конкретної конфесії чи релігійного напряму (в т.ч. й міри використання досягнення мистецтва, науки, інтегрованості у суспільство тощо). Здавалося б, як можуть теологічні особливості впливати на роль конфесії в політичному житті суспільства? Проте, окрім названих вище форм взаємовпливу релігійної і політичної свідомостей, догмати, канони, обрядові традиції певної релігійної системи можуть впливати на процеси інституалізації її в суспільстві, організаційне структурування її релігійних об'єднань. Так, віра протестантів в індивідуальне спасіння без посередників, якими в православ'ї чи католицизмі є духовенство, підірвала авторитет і необхідність останніх в протестантських країнах, адже протестантські проповідники, на відміну від священиків, є лише першими серед рівних. Не потребує інституту священства й буддизм, шлях віруючого в якому - шлях індивідуального спасіння;

- від часу впливу. Адже одна й та ж конфесія в різні часові зрізи може поставати або захисницею, або ж руйнівницею певної політичної структури;

- від особливостей конкретного регіону, де цей вплив проходить. Історія засвідчує, що одна і та ж конфесія може у різних країнах, але в один історичний період, захищати і руйнувати відживаючий суспільний лад. Це можна пояснити тим, що, за незначним винятком, релігія має понадстановий, загальнокласовий характер. Віруючі в одного Бога (богів) можуть належати до різних соціальних груп, але їх віра може поставати одним із головних чинників об'єднання цих груп для спільної боротьби (вирішення певних завдань) з іновірцями чи навіть іншими державами. Згадаймо принагідно "хрестові походи", завойовницькі війни Арабського Халіфату і т.ін.

За певним історичних умов в одному суспільстві можуть прогресувати процеси секуляризації, в іншому ж - сакралізації. Одна і та ж конфесія може ставитися до влади або як до породження темних сил (наприклад, християнство на ранньому етапі його історії), або ж як до помазаників Божих на землі (згадаймо оцінки імператорів в християнських країнах після 324 р., коли ця релігія стала державною).

У свою чергу, кожна конкретна держава та її політичні інституції по-своєму розуміють, витлумачують і здійснюють свої практичні дії у сфері взаємовідносин релігії і політики. Так, ці дії часто призводили до боротьби і знищення єдиновірців (походи українців на Москву у XVII ст., війни в Європі між католицькими державами, міжісламські конфлікти тощо). В деяких країнах релігійні інституції повністю знаходяться під контролем держави. Наприклад, ряд лютеранських церков підпорядковано (згідно підписаних ними статей Аугсбурського релігійного миру 1555 р.) світській владі, яка й переймала на себе функції церковного управління. Главою Англіканської церкви є монарх, який призначає ієрархів, скликає собори, є вищою апеляційною інстанцією з церковних справ. Главами церков були, і у багатьох випадках залишаються й донині, монархи країн домінування ісламу або християнства (халіф - представник Аллаха на землі, православний цар - помазаник Божий), синтоїзму (імператор - верховний жрець богині Аматерасу). Саме культ імператора в Японії (теноїзм) є одним із найяскравіших прикладів переплетення релігії і політики. В інших країнах можна зустріти докорінно відмінне явище. Сам факт обрання першосвященником вже відкриває доступ до практично необмеженої світської влади (папа римський - у Ватикані, далай-лама - у Тибеті і т.п.).

Зв'язок релігії і політики зумовлюється також цілеспрямованими діями церковних інституцій, першоієрархів та ієрархів релігійних течій у напрямі максимального представництва своїх прихильників у політичних інституціях з метою лобіювання власних інтересів. Так, в Ізраїлі представники клерикальних кіл входили і входять в усі уряди країни. В парламент СРСР останніх років його існування також було обрано кілька кліриків Православної церкви. З цією ж метою висували себе в депутати нинішнього скликання Верховної Ради України й деякі діячі Української Православної Церкви Московського Патріархату. Подібних прикладів можна навести багато.

У певні періоди розвитку людства зв'язок релігії і політики був настільки тісний, що можна говорити навіть про релігійно-політичний синкретизм. При цьому релігія сприймається як невід'ємний елемент політичного чинника і навпаки. Прикладів тут можна назвати десятки. Відомо, що релігії Дворіччя, давньоєгипетській релігії та ін., жреці поряд з релігійними, виконували й ряд державницьких функцій. Вони писали закони, робили астрономічні розрахунки, керували збором податків, будівництвом зрошувальних систем, займалися судочинством тощо. У давній Греції на перших порах жреці теж не були тією замкнутою і відстороненою кастою, якою вони стали пізніше. Їх обирали до владних структур і за своїми функціями вони були скоріше державними чиновниками, аніж служителями культу. Можна навести й протилежний приклад. Так, у давньокитайській релігії, де у культі Неба жрецтво не отримало сильного розвитку, виконання навіть чисто релігійних функцій тут було доручене державним чиновникам. Тому-то культ Неба носив в ній не емоційно-чуттєвий, а скоріше бюрократичний відтінок.

Є ще й інший аспект цього питання, прикладів якого особливо багато в новій історії людства. В цей час релігія використовується політичними силами як один із важливих чинників поневолення народів. Цією властивістю релігії користувалися практично всі імперії нового часу: російська, яка використовувала православ'я як засіб асиміляції українців, білорусів та ін. народів імперії; британська, яка користалася католицизмом та англіканством як знаряддям у боротьбі за своє утвердження в колоніях; османська, яка прийняття ісламу розглядала як умову зменшення економічного й політичного тиску на свої колонії, та ін. Характерно, що конфесія, яка використовується імперією, сприймається поневоленими нею народами вже як релігія колонізаторів. Саме тому розпад таких імперій призводив до масових виходів віруючих із «імперських конфесій», до розгортання гонінь на її місіонерів, націоналізації її майна і т.ін.. Так було в Шрі-Ланці і Бірмі - з християнством, в Болгарії - з ісламом, в Україні - з православ'ям, коли після 1917 р. сотні тисяч селян переходили у протестантські течії.

Апогеєм релігійно-політичного синкретизму можна назвати встановлення радянської влади в Російській імперії й утворення в межах СРСР (а після 1945 р., у деяких країнах соціалістичного табору) світської релігії. Адже не випадково новоутворена радянська система не потребувала якоїсь конфесійної сакралізації. Комуністично-соціалістична ідеологія сама претендувала на те місце, яке до більшовицького перевороту 1917 р. займала в житті суспільства християнська Церква. Саме цим можна певною мірою пояснити той факт, що «комунізм не як соціальна система, а як релігія, фанатично ворожий будь-якій релігії». [Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма.- М., 1994.- С. 117] Критика релігії у марксизмі-ленінізмі перетворилася у критику політики, яку вона (релігія) прямо чи опосередковано освячувала. Священнослужителі трактувалися більшовиками як їх політичні супротивники. Тому не випадково боротьба з релігією як ідеологічною системою велася в соціалістичних країнах не ідеологічними засобами (переконання), а революційно-політичними (примус).

У всіх країнах соціалістичної системи були присутні всі ознаки релігійності з тією лише різницею, що ця релігійність мала антитеїстичний (безбожницький) і нетерпимий до інших релігій характер, при якому обожнення трансцендентного перетворилося на обожнення земного. Так, відбулося обожнення нових пророків (Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна), які нібито відкрили останню істину людству і за це

по смерті мають бути «канонізованими». Їх вчення (мемуари, повні зібрання творів та «короткі курси») стали свого роду безпомилковим «святим письмом». Дрібніші лідери ставали «апостолами», які детально розробляли соціалістичний культ, що значно спрощений у порівнянні, наприклад, з православ'ям чи католицизмом, але значно багатший від протестантського. А це: комсорги та парторги (священнослужителі), комсомольські та партійні збори з традиційним порядком дня, співами (літургія), отримання комсомольських та партійних квитків (ступені хрещення), бюсти, портрети вождів (ікони), система прапорів (хоругви) та ін. Не обійшлося тут і без Іуд - Плеханов, Троцький, Бухарін, Скрипник, Дубчик та ін.

Релігійні концепції взаємовпливу релігійного і політичного.

Взаємодія релігії і політики не могла не покликати до життя певну і богословську (та білярелігійну) і політичну літературу на цю тему. Практично кожна Церква (релігійний напрям) має тією чи іншою мірою розроблене соціальне вчення, в якому відображені погляди Церкви на різні сторони суспільного життя - політику, економіку тощо. В більшості конфесій розроблене своє соціальне вчення, в якому визначене ставлення релігійного напряму до суспільного ладу, держави, власності, сім'ї та ін., і яке є додатковим засобом надання соціальному життю віруючого релігійного змісту, обгрунтування пріоритету релігійного над нерелігійним. При цьому із зміною особливостей суспільного буття відбувалася зміна й соціального вчення Церкви, оскільки Церква, як це відображено в одному з послань папи римського, «повинна сприймати соціальну вістку Євангелія не як теорію, але, перш за все, як основу і керівництво до дії». [Окружне послання (Енцикліка) Івана Павла II «Центесімус аннус».- Глава VI.- пункт 57].

Під впливом нових реалій життя більшість Церков (релігійних напрямів) наповнюють новим змістом значну частину релігійних понять, корегують вчення про неповноцінність жінки, про земну діяльність людини як прояв чогось «сатанинського». Так, отці християнської Церкви різко розділяли світ на створений (матеріальний) і духовний. Все, що пов'язане з релігією, Богом, вважалося добрим, чистим, а все, що створене людьми, - злим, гріховним. Зокрема в Іоана Дамаскіна творіння Божого промислу постає благородним, а людина, хоч і вона є таким, але сама творить за власною волею чи слухаючись диявола, а відтак «нерозумна хіть стала в ній панувати над розумною душею» [Дамаскин И. Точное изложение православной веры.- М., 1992.- С. 42]. У зв'язку з цим, за твердженням Тертуліана, основу відкриттям, винаходам, мистецтву положили злі духи [Тертуллиан. Творения.- К., 1912.- Т. 2.- Ч. 16.- С. 187-192]. Для коректування та нового витлумачення цих і подібних суджень у православ'ї нині розвивається такий напрям, як соціальне богослов'я. З'являються також нові сфери і богословської думки. Так, в соціальне вчення Церков включаються проблеми екології, демографії, війни і миру тощо.

Порівняно з іншими Церквами, найкраще розвинута соціальна доктрина у католицької церкви, яка різними енцикліками-посланнями та іншими документами римських першосвященників оперативно відгукується на виклики часу, враховує нові обставини буття людства і прогнозує можливий хід та наслідки його розвитку. При цьому незмінність основ вчення, що витікають із Святого Письма і всього того, що Церква вважає своїм божественним Об'явленням, «уживається із постійним і неперервним його оновленням». Так, індустріалізація, технологічний бум кінця XIX ст. і пов'язане з цим зростання незахищеності робітників від наслідків таких змін (погіршення умов життя, соціального захисту, ріст інтенсивності праці та безробіття, нові соціальні протиріччя і конфлікти тощо) покликало у 1891 р. до життя енцикліку папи Лева XIII «Рерум новарум» («Нові справи»). В цьому посланні папа піднімає ряд принципових питань, які прямо чи дотично стосуються політичного устрою суспільства, вирішення нових протиріч між робітниками та роботодавцями. Зокрема енцикліка відстоює право приватної власності, але наголошує на відповідальності перед Богом кожного, хто використовує майно, оскільки земні блага мають всезагальне призначення.

Папа закликає також «більш рівномірно розподіляти власність», зобов'язує державні структури забезпечувати громадян мінімальною зарплатою, відмовлятися від «політики насильства», заохочує робітників відстоювати свої права, створювати робітничі, професійні спілки тощо.

Важливими віхами у розвитку соціального вчення Католицької церкви стали рішення II Ватиканського собору (1963-65 рр.), енцикліки папи Івана Павла II. Серед останніх відзначимо «Лаборем ексерценс» (1981 р.), яка присвячена проблемам людської праці, «Солліцітудо реі соціаліс» (1987 р.), в якій розглянуті сучасні проблеми розвитку людини і народів, «Центесімус аннус» (1991 р.), що була видана на честь століття появи «Рерум новарум» і в якій папа аналізує «нове», що з'явилося у суспільстві наприкінці 80 - початку 90-х років XX століття, зокрема зміни у Східній Європі, проблеми посткомуністичних суспільств, бачення Церквою ролі держави у сфері культури, економіки, у сфері вільного розвитку особистості.

Нові реалії XX століття спричинили виникнення великої кількості ідей, метою яких було ввести в орбіту християнства уявлення про людину як суб'єкт суспільно-політичної діяльності. Напрямами цієї свого роду «політичної теології» можна назвати сформовані в середині й у другій половині XX ст. «теологію політики», «теологію миру», «теологію надії», «теологію революції», «теологію визволення», «жіночу теологію» та ін., авторами яких були часто різні за поглядами мислителі - від прихильників поміркованого реформізму до ліворадикалів.

Всі ці теологічні системи виникли як реакція на протиріччя та кризові явища певних сфер сучасного суспільства й розглядають людину насамперед як політичну сутність, яка здійснює своє призначення у суспільних відносинах. Способом реалізації християнської віри для індивіду постає його безпосередня участь в суспільно-перетворюючій діяльності. Саме під цим кутом зору переосмислюються основні поняття віровчення християнства, зокрема про спасіння і гріх, любов і милосердя та ін. Вони одержують певний політичний відтінок. Політична теологія претендує на вираження інтересів не окремих суспільних груп, класів, а всього людства, всіляко доводить, що християнство не є довічним союзником несправедливих політичних систем і суспільних структур.

Термін «політична теологія» у його вузькому значенні часто ототожнюють із «теологією політики», яка сформувалася у 40-70-х рр. XX ст. У католицизмі головним ідеологом цього напрямку був Й.Метц, а в протестантизмі - Є.Зеллє. Теологія політики є своєрідною реакцією на секуляризацію політичної сфери суспільства. Вона виступає проти нейтралітету релігії у ставленні до політики. На думку адептів цього вчення, християнство, будучи за своїм єством явищем аполітичним (Богу - Богове, кесарю - кесареве), все ж не може стояти осторонь політичної сфери, розглядаючи останню як об'єкт постійної критики, якесь опозиційне щодо себе явище.

Не маючи змоги охарактеризувати всі напрями політичної теології, зупинимося на основних із них. Наприкінці 60-х рр. XX ст.в країнах Латинської Америки (Бразилія, Перу, Нікарагуа та ін.), а пізніше і в Африці, Азії і навіть в Європі, набула поширення «теологія звільнення», головною ідеєю якої було проголошення, поряд із «духовно-спасительною», «політико-соціальної» місії Церкви. Під звільненням теологи Г.Гутьєрс (Перу), П.Річард (Чілі), Л.Бофф (Бразилія), Е.Дюссель (Аргентина) та ін. розуміли ліквідацію колоніального гніту, боротьбу за інтереси знедолених. Пошук шляхів встановлення Царства Божого на землі спонукав ідеологів «теології звільнення» підвести під своє вчення не лише християнську основу, а й задіяти у ньому ряд марксистських положень, зокрема про класи і класову боротьбу, про революцію, економічні і політичні принципи критики капіталізму тощо. Тим самим християнська віра ставилася в історичний контекст, а соціальний протест одержував релігійно-ідеологічне обгрунтування.

Водночас «звільнення» означає і «звільнення від гріха» - кінцевої причини недосконалості світу. Відтак боротьба за звільнення від соціального пригнічення і навіть революція - постають необхідною, але недостатньою умовою для здійснення заповіді

християнської любові. Наступним кроком має бути подолання внутрішнього гріха, тобто внутрішнє звільнення. У 1984 р. ці та інші ідеї стали об'єктом різкої критики Ватикану за привнесення в християнське вчення марксизму і активну участь священнослужителів у політичній діяльності. Але у 1986 р. в інструкції «Про християнську свободу і визволення» офіційний Ватикан вже зробив спробу інтегрувати «теологію звільнення» із своєю традиційною соціальною доктриною.

Не менш цікавою в плані поєднання релігії і політики є «теологія революції», яка зародилася в 60-х рр. XX ст. в ряді країн Латинської Америки і Європи серед представників протестантизму (Г.Кокс, Ю.Мольтман, Х.Гольвітцер, Х-Д. Вендланд та ін.) та католицизму (У.Асман, Р.Бланкор та ін.). Основним покликанням «теології революції» було дати християнству обгрунтування правомірності участі віруючих у революційній боротьбі проти такого суспільного устрою, який не відповідає євангельським настановам рівності, справедливості, не відповідає християнському моральному ідеалу. Причому поняття «революція» тут має специфічне трактування. Ця подія розглядається як чудо, втручання в розвиток суспільства трансцендентних сил, внутрішнє переродження людини і звільнення її від гріха.

«Біполярна» концепція Бога (перетворення буття через людську діяльність) знайшла своє вираження і в «теології миру». Тільки в цьому випадку об'єктом людської діяльності постають не суспільні відносини, політичний лад, а «земне навкілля» - збереження миру на землі, охорона навколишнього середовища, мирне дослідження космосу, океану і т.ін. Відзначимо принагідно, що погляд на проблеми війни і миру у католицьких і протестантських богословів пройшов значну еволюцію. Ці конфесії у свій час не уникнули участі у «холодній війні» і припускали можливість локальної атомної війни, яка, на їх погляд, необхідна для захисту віри, особи від «комуністичної чуми» (Див.: «Католицький кодекс міжнародної моралі», 1948 р.). Але осмислення масштабів загрози зброї масового знищення, розуміння того, що переможців у ядерній війні не буде, спонукали більшість католицьких єпископів виступити за ліквідацію ядерних та термоядерних арсеналів. Зародилася «теологія миру» в 60-х рр. XX ст. і біля її витоків стояли протестантські (Х.Плеснер) та католицькі (В.Панненберг) теологи. Нині у Ватикані навіть створено спеціальну комісію «Справедливість і мир», яка займається проблемами відвернення ядерної катастрофи.

Великою соціальною надією виступає християнство у «теології надії», що була розроблена у 60-70-х рр. XX ст. протестантськими теоретиками (Ю.Мольтман, Ф.Чайд та ін.). Християнська надія - це не пасивне очікування майбутнього, а активна діяльність, спрямована на оновлення суспільства, впровадження в життя євангельських принципів та ідеалів. Соціальний ідеал «теології надії» - Царство Боже.

Більшість піднятих вище проблем, особливо ставлення до нових суспільно-політичних рухів, проблем війни і миру, екології і виживання людства взагалі, не так активно, як, скажімо, в католицизмі і протестантизмі, але розробляються і в інших релігійних напрямах, зокрема в православ'ї, суннізмі, шиїзмі, деяких школах буддизму та ін. Так, в православ'ї розробляється концепція контекстуальності (чутливості) богослов'я до всього, що відбувається в світі. Згідно неї, наслідком контекстуальності є пристосування "форм служіння до соціального оточення, до суспільного оточення, до прийнятих норм у суспільстві чи державі". Це служіння світові, на думку православних богословів, можливе на двох рівнях - мікродияконії (зусиль, направлених на самовдосконалення як віруючого, так і його сім'ї) та макродияконії (політичної дияконії) - служіння світові і людському суспільству з метою миру, справедливості для його правильного розвитку і самовдосконалення [Заболотский Н.А. Диакония и социальная ответственность Церкви // Журнал Московской Патриархии.- 1979.- № 8.- С.61-62]. Окрім того, є православні церкви які прямо декларують необхідність утворення державних церков – Руська православна церква, УПЦ Київського патріархату та ін.

Підняті питання є предметом розгляду Всесвітньої ради церков, Конференції європейських церков, Християнської мирної конференції, Ліги ісламського світу,

Всесвітньої ісламської конференції, Організації ісламської конференції (в ісламі навіть введена спеціальна практика модернізації шаріату - іджтіхад), Всесвітнього братства буддистів та інших міжнародних та регіональних релігійних інституцій.

Підводячи підсумок, зазначимо, що історія людської цивілізації дала достатньо прикладів взаємодії релігійного і політичного чинників. Ця взаємодія, як видно із вищевикладеного, носить об'єктивний характер, зумовлена структурно-функціональними характеристиками обох явищ суспільного життя і специфічно відображається у соціальному вченні різних релігійних напрямів та політичних доктринах. Важливим є у взаємодії релігійного та політичного чинників і суб'єктивний фактор, дієвість якого залежить від ступеня інтеграції церковних і політичних діячів у, відповідно, політичну та церковну сфери.

Михайло **БАБІЙ**,
старший науковий співробітник
Інституту філософії НАН України

СВОБОДА БУТТЯ РЕЛІГІЇ В СУСПІЛЬСТВІ: СУТНІСТЬ, ПРОБЛЕМИ

Релігія - суть явище суспільне. Вона органічно вплетена в структуру соціуму, є одним з важливих її компонентів, знаходиться в тісних взаємозв'язках, взаємодії з іншими елементами архітектоніки суспільства. В цьому контексті надзвичайно важливою як в теоретичному, так і практичному вимірі постає проблема **свободи буття релігії в суспільстві.** В історичному і сучасному прочитанні вона *(ця проблема)* залишається вельми актуальною і багатоаспектною.

Адже **свобода буття релігії** в суспільстві:

- **це** характер взаємовідносин держави та релігійних організацій, її ставлення до релігії;

- **це** її місце і функціональна роль у суспільстві, правовий статус релігії і церкви, нормативний простір діяльності тих чи інших релігійних організацій, рівень можливості реалізувати свої функціональні потенції в конкретному соціумі;

- **це,** по суті, й комплекс проблем, пов'язаних з правами і свободами людини в аспекті її ставлення до релігії та церкви, умовами і можливостями її вільної самореалізації в системі релігійних чи арелігійних координат;

- **це** і питання міжцерковних, міжконфесійних, внутрішньоцерковних відносин.

Сутність свободи буття релігії в суспільстві розкривається через співвідносність понять: "свобода совісті", "свобода релігії!, "свобода церкви", "свобода в релігії".

Відмітимо, що свобода совісті, свобода релігії розглядаються в загальнолюдському аксіологічному контексті як найвищі цінності, що лежать в основі інших прав і свобод людини її гідності та духовного суверенітету. Свобода совісті (релігії) знаходиться в нерозривному взаємозв'язку з світоглядними горизонтами буття людини і є важливим елементом життєдіяльності особистості та соціуму. Вона постає не як особливий дар, а як природне, невідчужуване право кожної людини - право на вільний, завізований власною совістю вибір певних світоглядних цінностей, орієнтирів, в тому числі й в релігійному прочитанні.

Таким чином, свобода совісті виступає в якості одного з атрибутів особистості й характеризує її внутрішню здатність осмислювати, оцінювати різні світоглядні, в тому числі й релігійні, парадигми (в традиційному чи нетрадиційному вияві), вільно, без зовнішнього примусу робити вибір, самовизначатися щодо них, переводити їх ціннісно-смислові параметри в площину своїх життєвих установок, а також реальні можливості